

FOKJE PASMA (1865-1956)

**BOERIN, VROEDVROUW,
MUZE VAN PIETER JELLES TROELSTRA**

BERTUS MULDER

Fokje Pasma

(1865-1956)

*Boerin, vroedvrouw,
muze van Pieter Jelles Troelstra*

Noordboek

INHOUD

	INLEIDING	7
1	Een innovatieve boerenfamilie	13
	Hendrik Franzes Pasma	13
	Westermar	16
	Gezin	18
	De boerderij	22
	Boter	24
	Deense commissie	26
	Doopsgezind vertrouwen	30
	Kampereiland	31
2	De jonge boerin en de dichter Pieter Jelles Troelstra	35
	Boerin in Westermar?	35
	Boerin	37
	Fokje	41
	Gelaagdheid	43
	Onzekerheid	50
	De Hege Brêge	54
	Crisis	57
	Afloop	60
3	De vervener Hendrik van Dam	67
	Verveners	69
	Onzekerheid in de veenderij	73
	Huwelijk	79
4	Een keuze voor het leven	87
	Een gelaagde keuze	91
	Toelatingsexamen	93
	Opleiding in Groningen	95
	Resultaten	98
	Amsterdam	102
	Onverwachte ontmoeting	105
	Examen	111
5	Vroedvrouw	113
	Emigratie?	115

Abraham Brevet	121
Nelia Agnieta	123
Organisatie van verloskundigen	125
Vlissingen	126
Bevallingen	131
6 Strijd	139
Een actieve vroedvrouw	142
Moederhuis	144
Salaris	153
Familieontwikkelingen	157
Kraamvrouwenverpleging en zuigelingen­zorg	161
Met pensioen	163
7 Met pensioen	165
Vertrek uit Vlissingen	167
Familie	169
Doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog	175
Tweede Wereldoorlog	181
8 De last van de oorlog	189
Internering	189
Kinderen	193
Heemstede	195
Proces Van Dierendonck	199
‘Een moeder wil en kan alles voor haar kinderen doen’	203
Contacten	207
Het laatste jaar	208
Begrafenis	211
VERANTWOORDING	215
BIBLIOGRAFIE	219
ILLUSTRATIEVERANTWOORDING	231
NOTEN	233
REGISTER	255

INLEIDING

‘Ik moet de ferkearing mei Fokje útmeitsje’ – deze zin in een brief van Pieter Jelles Troelstra aan Jacob Hepkema, krantenuitgever in Heerenveen en uitgever van de eerste dichtbundels van Troelstra, vormt de zin waar dit boek om scharniert.¹ De door de familie Troelstra bewerkstelligde breuk tussen de jonge dichter en de boerendochter uit Westermar pakte tragisch uit. Beiden gingen daarna een relatie aan die eindigde in echtscheiding.

In een tweetal Friestalige publicaties heb ik de thematiek rond Fokje Pasma opgevoerd. Voor het eerst was dat in *De jonge Piter Jelles* (2017), een onderzoek naar de overgang van liberalisme naar socialisme van de latere leider van de SDAP. De Friese taal is daarin cruciaal – hij komt via de taal van het volk terecht bij de noden van het volk. En in die overgangsjaren heeft hij een relatie met de boerendochter Fokje Pasma, die veel langer duurt dan hij later in het eerste deel van zijn *Gedenkschriften* aangeeft. De tweede publicatie borduurde daar op voort: *Fersen foar Fokje – syklus fan Piter Jelles* (2020) bevat negentien gedichten over haar over de periode 1881- 1886. Fokje Pasma straalt in de poëzie van Pieter Jelles Troelstra als ‘een ster van de eerste grootte’, aldus Wiersma in *Het Parool* van 30 juni 1961. Wiersma omschrijft haar als een knappe, goedlachse en goedgeefse jongevrouw, door Troelstra geroemd om haar ‘sympathieke aard’.² Los daarvan publiceerde ik een lemma over Fokje in *1001 vrouwen in de twintigste eeuw*, onder redactie van Els Kloek (2018).

De bovengenoemde Fokje was Fokje Franzes Pasma, geboren op 1 januari 1865 te Westermar, een buurtschap bij Joure, overleden op 17 oktober 1956 te Heemstede. Mijn interesse was gewekt: wat was er zo bijzonder aan Fokje Pasma, waarom moest er een einde aan die relatie komen, en bovenal: hoe ging het verder met haar? Daarin werd ik geholpen door het theaterstuk van Rens Schot over Het Moederhuis (2018), over haar rol in de opvang van zwangere Belgische vrouwen tijdens de Eerste Wereldoorlog in

Vlissingen. Deze biografie wordt het verhaal over een zelfstandige, doopsgezinde boerendochter die al op vijftienjarige leeftijd met haar oudste broer de verantwoordelijkheid op zich nam voor de ouderlijke boerderij. Om daarna een voor een boerin volstrekt unieke keuze te maken: ze werd vroedvrouw. Haar praktische activiteiten verrichtte ze van 1895 tot 1903 in Oostburg (Zeeuws-Vlaanderen) en van 1903 tot haar pensioen in 1930 in Vlissingen.

De eerste kapstok was de discussie die in Fries-literaire kringen is gevoerd over het gedicht *Wêrom*. Dat was een reactie op een vers met dezelfde titel van Pieter Jelles Troelstra. Dit Heine-achtige gedicht was onderkend door F. Was het – zoals journalist J.K. Wiersma betoogde – een gedicht van Fokje Pasma? Zijn opvatting werd bestreden. In de tweede plaats ging het om de plek die Fokje Pasma innam in het leven van de latere voorman van de SDAP. Biograaf Piet Hagen meent dat minstens tien gedichten van de Friese dichter aan haar gewijd zijn. Zowel Wiersma als Hagen gaan er echter van uit dat de periode van hun verkering primair betrekking heeft op het begin van de studententijd van Pieter Jelles, van september 1882 tot eind 1883. Die voorstelling van zaken klopt niet. De afgedwongen breuk is niet een kwestie van het verbreken van een kortstondig contact, maar van een langjarige relatie.

De treurige afloop van hun verhouding riep als vanzelf de vraag op hoe het verder is gegaan met Fokje Pasma. In het eerste deel van zijn *Gedenkschriften*, *Wording*, schrijft Troelstra dat zij na hem al gauw een andere vrijer had met ‘wie zij spoedig is getrouwd’. Daarna komt Fokje niet meer voor in de *Gedenkschriften*. Hun relatie was daarmee echter niet beëindigd. Getekend door de tragiek van de gemiste liefdesverhouding blijven ze door de jaren heen diep verbonden in een particuliere vriendschap – dat was wel de grootste verrassing bij alle research. Fokje heeft haar kinderen nooit wat verteld over Pieter Jelles Troelstra. Fokje Pasma was – zoals haar dochter Anna van Dam in 1960 aan Wiersma verklaarde – daarover een ‘gesloten vrouw’. Ze keek niet terug; ze richtte zich op de toekomst, op zaken waar ze invloed op kon uitoefenen. De relatie met Pieter Jelles Troelstra houdt echter niet op in 1884, loopt als een rode draad door het hele boek, en als Fokje in 1956 sterft, draagt haar neef ds. Frans Pasma bij de begrafenis een gedicht van hem voor.

Fokje Pasma behoorde tot de religieuze minderheid der doopsgezinden. De doperse beweging was onderdeel van de Reformatie. Na de opkomst van de boekdrukkunst wilden gelovigen zelfstandig de bijbel lezen. Doopsgezinden toetsten de praktijk van de katholieke kerk aan hun

eigen inzichten en grepen terug op het voorbeeld van de eerste christelijke gemeenten. Doopsgezinden volgden de Friese voorganger Menno Simons die in *Dat Fundament des Christelycken leers* (1539/40) de doopsgezinde geloofsbeginselen op een rijtje zette: ‘de bijbel als fundament van leer en leven, de gelovigendoop op volwassen leeftijd na een persoonlijke belijdenis, het avondmaal als gedachtenismaal en noodzaak tot zelfonderzoek, afwijzing van de eed, het wapendragen en de betrokkenheid bij (kapitale) vonnissen, ‘weigering’ van overheidsambten, de gemeente als ‘gemeenschap van heiligen’ in eenheid, vrede en sobere levenswijze.’³

De doopsgezinde geschiedenis kent verschillende fasen. De eerste is die van verkettering en vervolging, een periode die in de Noordelijke Nederlanden duurde van 1530 tot circa 1575. Het was een bestaan in illegaliteit en verdrukking en het zoeken van asiel in veiliger oorden, zoals Oost-Friesland. De doperse beweging was vooral een stedelijk fenomeen, langs de handelsknooppunten van de Hanze, de Noordzee en de Zuiderzee. De tweede fase betreft de lange weg naar gelijkstelling. Met de vestiging van de nieuwe Republiek der Verenigde Nederlanden werd vrijheid van geweten gegarandeerd. Net als joden en remonstranten waren doopsgezinden tweederangsburgers die zich altijd hadden te verdedigen tegen de bedilzucht van de nieuwe, overheersende godsdienst in de Nederlanden. Ze waren achtergesteld bij de dominante Gereformeerde Kerk, buitengesloten van overheidsbetrekkingen, werden geweerd uit gilden en zochten hun heil in handel, transport en ambacht. In het publieke leven mochten, noch wilden, de doopsgezinden een rol spelen. Ze leefden in een zekere afzondering van de wereld; waren de ‘stillen in den lande’. Hun aanhang was selectief verdeeld over Nederland, concentreerde zich in Holland benoorden het IJ, Friesland en Groningen.

Door hun economische activiteiten, gecombineerd met hun spaarzin en soberheid, werden doopsgezinden kredietwaardige en kapitaalkrachtige burgers: vooraanstaande Amsterdamse bankiers, grote Twentse textielbaronnen⁴, Zaanse kooplieden, olieslagers en industriëlen en reders en schippers in Friesland.⁵ Ze richtten zich op geleerde beroepen waarvoor geen academische opleiding vereist was, zoals chirurgijn en apotheker.

De derde fase was de weg naar de volledige emancipatie, grotendeels al in de achttiende eeuw. Hun aanvankelijk wereldmijding zetten ze om in wereldwijding. In 1735 werd het Doopsgezind Seminarium opgericht. De doopsgezinde laken- en zijdefabrikant Pieter Teyler van der Hulst legde de grondslag voor het Teylermuseum in Haarlem (1778), gericht op

kunst en wetenschap. Doopsgezinden richtten seculiere organisaties op, gericht op samenwerking met mensen buiten de eigen kring. Een belangrijke organisatie daarin was de door de doopsgezinde voorganger Jan Nieuwenhuijzen op 16 november 1784 opgerichte Maatschappij tot Nut van't Algemeen. Zijn zoon, de arts Martinus Nieuwenhuijzen, werd de eerste secretaris. Net als de doopsgezinde gemeenten kende ook het Nut een overwicht in Holland benoorden het IJ, Friesland en Groningen. Het Nut initieerde Nutsbanken, Nutsscholen en Nutsbibliotheken en inspireerde tot 'navolgnutten', functionele, op een specifiek doel gerichte organisaties als de Maatschappijen voor Landbouw, het Onderwijzersgenootschap en matigheids- en afschaffersgenootschappen.⁶ Staatkundige emancipatie kwam op het einde van de achttiende eeuw tot stand, met de nieuwe grondwet van 1798. In theologisch opzicht omarmde de doopsgezinde broederschap in de negentiende eeuw steeds meer modernistische en vrijzinnige opvattingen. In 1809 woonde 12 procent van de doopsgezinden in de provincie Groningen, 34 procent in Noord-Holland en 42 procent in Friesland.⁷

Deze studie vult een lacune in zowel de geschiedschrijving van de doopsgezinden als van het Nut. De geschiedschrijving van de doopsgezinden in Friesland concentreert zich op de rijke doopsgezinden van de kuststrook van Friesland. De typische plattelandsgemeenten zijn tot nu toe (ook vanwege gebrekkige archieven) niet beschreven.⁸ De Friese doopsgezinden weken op drie punten af van de doopsgezinden elders. In de eerste plaats legden ze qua aantallen gewicht in de schaal. Omstreeks 1666 vormden ze met circa 12 procent van de bevolking de grootste geloofsminderheid in Friesland. Ze kenden ook een afwijkende organisatiestructuur, ze waren sinds 1695 verenigd in de Friese Doopsgezinde Sociëteit. En in sociaal opzicht zouden de Friese doopsgezinde gemeenten zich na de teloorgang van de Zuiderzeehandel onderscheiden als 'boerengemeenten'.⁹ In de geschiedschrijving van het Nut ontbreekt de betrokkenheid van (doopsgezinde) leden van het Nut bij de ontwikkeling van landbouw en veeteelt, zoals bij de in 1852 opgerichte de Friesche Maatschappij van Landbouw.

Fokje groeit op in een buitengewoon dynamische periode in de geschiedenis van de Nederlandse en vooral de Friese landbouw. De eerste drie hoofdstukken van dit boek, waarin Fokje boerin is op de ouderlijke boerderij in Westermar en in Rotsterhaule, spelen zich af in Friesland. Haar grootvader Hendrik Franzes Pasma was doopsgezind, spreker voor het Nut en een vooraanstaand lid van de Friesche Maatschappij van Land-

bouw. Haar hele doopsgezinde familie was drager van de innovatie van de boterbereiding op de boerderij. Haar ervaringen als boerenvrouw zijn uniek. Tussen 1881 en 1889 was ze een boerin die zich in de frontlinie bevond van de boterbereiding op basis van het Deense stelsel. Dat was voorbij toen de boterbereiding werd overgeheveld naar de (coöperatieve) zuivelfabrieken en de positie van de boerin als onmisbare schakel op het boerenbedrijf als boter- en kaasproducent diepgaand veranderde.

Fokje kwam in 1885 terecht in een rampzalig huwelijk, en werd moeder van drie kinderen. Haar echtgenoot vertrok in 1889 naar Amerika. Zij bleef achter en koos voor een compleet nieuw leven als verloskundige. Was het toeval dat ze daarvoor koos? Of kunnen we dat verbinden aan haar doopsgezinde oriëntatie? Als doopsgezinde boerendochter komt Fokje op voor een eigen leven met zelfstandig werk. Ook bij haar keuze om vroedvrouw te worden scharniert het om de toepassing van moderne, wetenschappelijke inzichten boven traditionele ervaringskennis. Doopsgezinden droegen niet alleen bij aan de innovatie van de landbouw, maar ook aan die van de verloskunde.

Natuurlijk is de verloskunde geen monopolie van doopsgezinden, maar het is wel opvallend hoeveel doopsgezinden we in dit verhaal tegenkomen. Waar dat in de tekst relevant lijkt, is dat vermeld. Het begint met de doopsgezinde vroedvrouw van Rotsterhaule, Jantje Kort-Dispo, en dat gaat door tot aan de doopsgezinde gemeentearts C.A. Duyvis van Vlissingen die als achtervang fungeert bij moeilijke ‘gemeentebevallingen’. We volgen Fokje in drie volgende hoofdstukken tijdens haar opleiding in Groningen en Amsterdam, haar praktijk als verloskundige in Oostburg (Zeeuws-Vlaanderen) en Vlissingen, haar tweede huwelijk met Abraham Brevet en haar voortdurende zorg en aandacht voor haar kinderen.

In 1930 gaat ze met pensioen. In de beide laatste hoofdstukken richt ze zich op haar familie. Zij en haar man verhuizen naar Den Haag, dichterbij twee van hun kinderen. De zorg voor de familie krijgt een extra dimensie als die zich uitstrekt tot het gezin van haar jongste dochter. Hun schoonzoon werd in de Tweede Wereldoorlog voor de NSB burgemeester van Ede. De dan hoogbejaarde Fokje doet na de oorlog haar best om dochter en schoonzoon vrij te krijgen en haar kleindochter Joke en kleinzoon Bram schadevrij door het leven te loodsen.

De hoofdstukindeling is als volgt:

1. *Een innovatieve boerenfamilie* – over de rol van de familie Pasma in de innovatie van de Friese boterbereiding. Een rol van wetenschappelijke kennis.
2. *De jonge boerin en de dichter Pieter Jelles Troelstra* – Fokje werd op vijftienjarige leeftijd boerin, haar broer werd boer. Wat hadden Pieter Jelles Troelstra en Fokje Pasma gemeen en waardoor ging het mis?
3. *De vervener Hendrik van Dam* – over een gedwongen huwelijk dat een ramp wordt door de neergang van het veen. Van Dam vertrekt naar Amerika.
4. *Een keuze voor het leven* – over Fokjes strijd om vroedvrouw te worden, eerst in Groningen, later in Amsterdam. Het gebrek aan kwaliteit van de Gemeentelijke Vroedvrouwenopleiding in Groningen; de verhoogde eisen in Rotterdam en Amsterdam.
5. *Vroedvrouw* – haar praktijk als gemeentevroedvrouw in Oostburg (1895-1903) en Vlissingen (1903-1930). De ontwikkeling van haar particuliere praktijk; de omvang van en haar aandeel in het totaal van alle bevallingen in Vlissingen. De rol van het Ziekenfonds Walcheren en haar contacten met gemeentearts Duyvis. Beschrijving van de geboorte van een drieling.
6. *Strijd* – doordat haar dochter Anna van Dam óók vroedvrouw in Vlissingen wordt (vanaf 1909), heeft Fokje de gelegenheid zich op maatschappelijk terrein breder te bewegen. Ze komt op voor een tot armoede vervallen gezin, zet het Moederhuis voor Belgische Vluchtelingen op, strijdt voor een betere honorering van de gemeentevroedvrouw en gaat de strijd aan met het Burgerlijk Armbestuur. Ze komt op voor de kraamverzorging in een kritisch discours met het Vlissingse Groene Kruis.
7. *Met pensioen* – ze verhuist eerst met haar man naar Den Haag, later naar Santpoort. Haar schoonzoon Th.C. van Dierendonck wordt in 1940 lid van de NSB en wordt in 1941 burgemeester van Ede. Fokje moet vanwege de aanleg van de Atlantikwall haar huis uit en ze verhuizen naar Ede, waar ze inwonen bij hun dochter en schoonzoon. Hoe werd er in doopsgezinde kring gedacht over het nationaalsocialisme? Haar neef ds. Frans Pasma is in de oorlogsjaren voorzitter van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit.
8. *De last van de oorlog* – Hoe neutraliseer je de ellende van het NSB-lidmaatschap van je schoonzoon en dochter? Ze verhuizen naar Heemstede, met hun dochter en kleinkinderen, en later ook hun schoonzoon (die vijf jaar gevangenisstraf kreeg).

HOOFDSTUK 1

Een innovatieve boerenfamilie

Fokje Franzes Pasma, geboren op 1 januari 1865, was de oudste dochter van Frans Hendriks Pasma, boer in Westermar, en boerendochter Antje Pieters Speerstra. Beide ouders waren doopsgezind. Het gezin speelde een belangrijke rol in de innovatie van de melkveehouderij. En Fokje Pasma werd daar de exponent van toen ze op vijftienjarige leeftijd boerin werd op de ouderlijke boerderij.

Hendrik Franzes Pasma

Fokje stamde uit een belangrijk geslacht van steeds vermogender wordende boeren. De basis daarvoor werd gelegd toen de doopsgezinde weduwe Wybrich Atzes van Snikzwaag op 16 december 1770 trouwde met haar doopsgezinde bedrijfsleider Hendrik Franzes. Het nieuwe echtpaar werd eigenaar van het bezit dat jonkheer Wobbe baron van Aylva eerder vanwege gebrek aan rendement had geschonken aan haar schoonouders Joost Klazes en Akke Atzes.¹⁰ Het eigendom van Wybrich en Hendrik omvatte de stemdragende boerderijen nr. 15, 16 en 17 van Snikzwaag, met elkaar 159 pondemaat, 58,4 hectare. Bedrijfsleider Hendrik Franzes bracht een kapitaal van 500 caroliguldens in.

Hun zoon Frans Hendriks Pasma (1771-1845) werd pachter van een boerderij op de Dracht in Heerenveen met 20 hectare grond, eigendom van jhr. W.A. Sirtema van Grovestins. Frans Pasma huurde er zelf grond bij, tot een totaal van 36 hectare.¹¹ In 1831 verhuisde Frans Pasma naar een boerderij in Aldeboarn, eigendom van jhr. Tinco Martinus Lycklama à Nijeholt, eerder grietman van Utingeradeel en lid van de Tweede Kamer.

Hendrik Franzes Pasma (1813-1891).

Hij huurde voor vijf jaar voor f 800 jaars diens boerderij van ruim 29 hectares.¹² Deze boerderij droeg hij in 1839 over aan zijn schoonzoon. Hij ging rentenieren en liet bij zijn overlijden in 1845 een vermogen na van zo'n f 27.500.¹³

De grootvader van Fokje, zoon van Frans Hendriks Pasma, de in 1813 te Heerenveen geboren Hendrik Franzes Pasma, trouwde in 1837 met de Jirnsumer boerendochter Fokje Jans Fokma, naar wie Fokje Pasma werd vernoemd. Fokje Fokma stamde uit een geslacht van eigenerfde boeren, bewoners van Pybinga State.¹⁴ In de huwelijksvoorwaarden was geregeld dat Fokje Fokma zeggenschap hield over haar erfdeel in Jirnsum. Vanaf 1838 pachtte Hendrik Pasma in Haskerdijken een boerderij van jhr. Pieter Benjamin Vegelin van Claerbergen. De jonker was grietman van Haskerland, lid van Provinciale en Gedeputeerde Staten van Friesland en lid van de Tweede Kamer. Later pachtte Hendrik Pasma een grotere boerderij van Vegelin van Claerbergen. In totaal was Hendrik Pasma 33 jaar zijn pachter; landheer en boer konden het goed met elkaar vinden.

Hendrik Pasma was een 'boer met een ruime blik, een goed verstand en grote werklust, waardoor hij mede heeft kunnen helpen de inzinking in het landbouwbedrijf uit de negentiende eeuw het hoofd te bieden en de technische vooruitgang, die het boerenbedrijf op hoger peil kon brengen, te bevorderen'.¹⁵ Hij was autodidact, goed onderlegd, sprak en las Duits, kende Linneaus, citeerde Von Schiller, en was op de hoogte van internationale landbouwliteratuur. En bovendien paste hij nieuw verworven kennis toe op zijn bedrijf. Hij had door een stijgende boterprijs de tijd mee. Hij werd in 1871 rustend landbouwer in Nijehaske. Hij woonde toen aan de Heerenwal, op korte afstand van het spoorwegstation van Heerenveen. Als rentenier kreeg hij meer tijd en ruimte voor bestuurlijke activiteiten. Hij werd in 1873 gekozen tot diaken van de doopsgezinde gemeente van Heerenveen. Hij was al raadslid (1861-1889), en werd nu ook wethouder van de gemeente Haskerland (1872-1881) en lid van Provinciale Staten van Friesland (1871-1886).¹⁶ Hendrik Pasma was in 1879 medeoprichter van het Friesch Rundvee Stamboek en werd een vooraanstaand lid van de Friesche Maatschappij van Landbouw. Hij was een onderhoudend spreker en feestredenaar; hij sprak voor het Nut, reikte prijzen uit bij de jaarlijkse harddraverij en was keurmeester bij de ijsvereniging Thialf.¹⁷

Hij was in 1837 onder de indruk geraakt van de Grouster arts, dichter en volksschrijver dr. Eeltje Hiddes Halbertsma, die een vergadering bezocht van het Nut in 'Boarn' (Aldeboarn) waar Hendrik Pasma een voordracht zou houden. Pasma gaf evenwel het woord aan Halbertsma, die à l' impro-